

**არისტოტელე (ძვ.წ. 384 - ძვ.წ. 322)
ძველი საბერძნეთის ფილოსოფოსი**

პოლიტიკა

**წიგნი I
თავი 1**

ყოველი სახელმწიფო ერთგვარ კავშირს წარმოადგენს. ყოველი კავშირი კი რაიმე სიკეთეს ისახავს მიზნად, რადგან ყველა ყველაფერს აკეთებს იმისათვის, რაც სიკეთე ჰგონია. ამრიგად, ცხადია, რომ ყველა მიისწრაფის რაიმე სიკეთისაკენ. უმთავრესი სიკეთისკენ მიისწრაფის ყველაზე უკეთესი კავშირი, რომელიც მოიცავს ყოველივეს და ეს არის ე.წ. სახელმწიფო და სახელმწიფოებრივი კავშირი.

სწორნი არ არიან ისინი, რომლებიც ფიქრობენ რომ რესპუბლიკის ხელმძღვანელი, მეფე, ოჯახის უფროსი და ბატონი ერთი და იგივეა. მათი აზრით, ისინი ერთმანეთისგან განსხვავდებიან რაოდენობით და არა თვისებით. მაგალითად, ვისაც ადამიანების მცირე რაოდენობა ემორჩილება, ის ბატონია, ვისაც ადამიანების უფრო მეტი რაოდენობა ემორჩილება ის ოჯახის უფროსია, ვისაც უფრო მეტი რაოდენობა ემორჩილება ის ან რესპუბლიკის მეთაურია, ან მეფეა. ისინი ფიქრობენ, რომ არავითარი განსხვავება არაა დიდ სახლსა და პატარა სახელმწიფოს შორის.

სახელმწიფოს მეთაური მეფისგან იმით განსხვავდება, რომ მეფე მართავს მემკვიდრეობის უფლებით, სახელმწიფოს მეთაური კი - კანონების ცოდნით და ის ხან ქვეშევრდომია, ხან კი ხელმძღვანელი. ეს თვალსაზრისი სწორი არაა, რაც ცხადი გახდება მაშინ, თუ ზემოთქმულს განვიხილავთ იმ მეთოდით, რომლითაც აქამდე ვხელმძღვანელობდით. როგორც სხვა შემთხვევებში, აქაც აუცილებელია, რომ რთული მოვლენა არართულ ნაწილებად დავშალოთ. ისინი რთულის უმცირესი ნაწილები უნდა იყვნენ. ასევე, თუ განვიხილავთ იმ ნაწილებს, რისგანაც სახელმწიფო შედგება, მაშინ დავინახავთ, თუ რით განსხვავდებიან სახელმწიფოები ერთმანეთისგან და შეიძლება თუ არა რაიმე მეცნიერული ახსნა მოვუნახოთ თითოეულ პოლიტიკურ მოვლენას.

ვინც საგნებს განიხილავს მათი წარმოშობიდან, ის როგორც ამ სფეროში, ისე სხვაგან დიდ წარმატებებს მიაღწევს. აუცილებელია თავიდანვე იმ მოვლენების დაწყვილება, რომელთაც ერთმანეთის გარეშე არსებობა არ შეუძლიათ, მაგალითად ქალისა და კაცისა, შთამომავლობის დატოვების მიზნით და ეს ხდება არა წინასწარი განზრახვით, არამედ ბუნებრივად, როგორც სხვა ცხოველებსა და მცენარეებში სხვა, თავის მსგავს არსებათა დატოვების მიზნით. აუცილებელია ხელმძღვანელისა და ქვეშევრდომის არსებობა თავდაცვის მიზნით. იმას, ვისაც შეუძლია გონებით მოვლენების წინასწარ განჭვრეტა, ის თავისი ბუნებით ხელმძღვანელი და მბრძანებელია, ხოლო ვისაც შეუძლია ამის განხორციელება ფიზიკური ძალებით, ის ქვეშევრდომია და მონური ბუნების მქონე. მასასადამე, მონასა და ბატონს ერთი და იგივე ინტერესები ჰქონიათ.

ქალი და მონა თავისი ბუნებით განსხვავდებიან, მაგრამ ბუნება არ ჰქმნის ისე ძუნწად, როგორც მჭედლები დელფოსის დანას, არამედ ბუნება ერთს მეორესთვის ჰქმნის. ყოველი მოვლენა უკეთ შეასრულებს თავის დანიშნულებას, თუ ის ემსახურება არა ბევრს, არამედ ერთ საქმეს.

ბარბაროსებში მონა და ქალი ერთ საფეხურზე დგანან, რადგან ბარბაროსებს ბუნებრივი ხლმძღვანელი არა ჰყავთ, და მათში კავშირი იქმნება მონა ქალისა და მონა კაცის დაახლოების გზით. ამიტომაც ამბობს პოეტი: „ბარბაროსებს შეჰფერით, რომ მათზე ბერძნები ბატონობდნენ. ეს კი იმიტომ, რომ ბარბაროსებსა და მონებს ერთნაირი ბუნება აქვთ“.

ურთიერთობის ამ ორი ფორმიდან პირველად ოჯახი წარმოიშობა და სწორედ ამბობს ჰესიოდე: „პირველად იშვა სახლი, ქალი და ხარი, მიწას რომ ხნავს“. ღარიბებს ხომ მსახურის ნაცვლად ხარი ჰყავთ. ყოველდღიური ბუნებრივი ურთიერთობისათვის კავშირს ოჯახი ანუ გვარი წარმოადგენს. ამას ქარონემდე უწოდებს ერთ მაგიდაზე მკვებავთ, ეპიმენდე კრეტელი კი - ერთად მცხოვრებთ.

რამდენიმე ოჯახის პირველ გაერთიანებას, რომელიც მიზნად ისახავს ყოველდღიურ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებას და რომელიც არ იქმნება მხოლოდ ერთი დღისათვის, სოფელი წარმოადგენს. როგორც ჩანს, სოფელი ბუნებრივად არის ოჯახების კოლონია. ამიტომაც მის მცხოვრებთ ზოგი უწოდებს ერთი ძუძუთი გაზრდილ ძმებს, ზოგი კი შვილებს ან შვილიშვილებს.

პირველ ქალაქებს და დღესაც ზოგიერთ ტომებს სათავეში მეფეები ჰყავთ, რომლებიც ქვეშევრდომები იყვნენ. ყოველ ოჯახს ოჯახის უფროსი მართავს, ხოლო ოჯახის წევრები ერთმანეთს ენათესავენ, ამიტომ ამბობდა ჰომეროსი: „თვითოეული ადგენს კანონს თავისი ბავშვებისა და ცოლებისათვის“. ეს სოფლები გაბნეული იყო და საერთოდ, ჩვენი წინაპრები ასე ცხოვრობდნენ. ღმერთების შესახებაც ამბობენ, რომ მათ მეფეები მართავენ და დღესაც სახელმწიფოების ნაწილს მეფეები ჰყავთ. ადამიანები, როგორც ღმერთების გარეგნობას თავის გარეგნობას ამსგავსებენ, ასევე ამსგავსებენ მათი ცხოვრების ფორმასაც.

რამდენიმე დასახლებამ შექმნა დასრულებული სახელმწიფო, რომელთაგან თვითოეულს აქვს სრული დამოუკიდებლობა, როგორც ეპოსშიც არის ნათქვამი. ამათგან სახელმწიფოების ნაწილის მიზანია მხოლოდ არსებობის შენარჩუნება, ნაწილისა კი ბედნიერი არსებობა. მაშასადამე, ყოველი ქალაქი-სახელმწიფო ბუნებრივად არის წარმოშობილი, როგორც ადრე არსებული კავშირები. ქალაქი-სახელმწიფოები წარმოადგენენ წინამორბედი კავშირების დასრულებას, რადგან მათი ბუნება ვლინდება მათსავე განვითარების დასრულებაში. და სწორედ ეს შეადგენს ყოველი მოვლენის არსებას, მაგალითად, ადამიანისა, ცხენისა და სახლისა. გარდა ამისა, მიზანი და დასასრული არის საუკეთესო რამ, ხოლო მიზანი და ყველაზე საუკეთესო რამ არის დამოუკიდებლობა.

ზემოთქმულიდან ცხადია, რომ სახელმწიფო-ქალაქი ბუნებრივი მოვლენაა და რომ ადამიანი არის პოლიტიკური არსება. ხოლო ვინც სახელმწიფოს გარეთ იმყოფება თავისი სურვილით და არა შემთხვევით, ის ან ცუდი ადამიანია, ან ადამიანზე მაღლა მდგომი. როგორც ჰომეროსიც ამბობს განვიცხვით: „ის იყო ბოგანო, კანონგარეშე და უსახლკარო...“ – ასეთი ადამიანი ომის მოყვარეც არის და ისე არსებობს, როგორც განმარტოვებული პაიკი სათამაშო დაფაზე.

ცხადია, რომ ადამიანი არის პოლიტიკური არსება უფრო მეტად, ვიდრე ფუტკრები ან ჯოგურად მცხოვრები ცხოველები, როგორც უკვე ვთქვით. ბუნება ტყუილ-უბრალოდ არაფერს არ აკეთებს.

ცხოველთა შორის მხოლოდ ადამიანებს აქვთ მეტყველებების უნარი. ხმა ტანჯვისა და სიამოვნების ნიშანია, რაც სხვა ცხოველებსაც ახასიათებთ. მათი ბუნების განვითარებამ მიაღწია იმ დონეს, რომ მათ აქვთ ტანჯვისა და სიამოვნების შეგრძნების უნარი, რასაც ისინი ერთმანეთს მიანიშნებენ. სიტყვა კი ნათელყოფს სასარგებლოსა და საზიანოს, სამართლიანსა და უსამართლოს. განსხვავებით სხვა ცხოველებისაგან, ეს ადამიანისთვის არის დამახასიათებელი. მხოლოდ მას აქვს შეგრძნება სიკეთისა და ბოროტების, სამართლიანობისა და უსამართლობის და სხვა შეგრძნებები, ყოველივე ეს მთლიანობაში წარმოადგენს ოჯახისა და სახელმწიფოს საფუძველს.

ბუნებრივად როგორც ოჯახთან, ისე სხვა საგნებთან შედარებით, პირველი არის ქალაქი-სახელმწიფო, რადგან მთელი აუცილებლად წინ უსწრებს ნაწილს და მთელის მოსპობა სპობს ხელს, ფეხს და სხვ. თუმცა მათ მაინც შეიძლება ვუწოდოთ ხელი ან ფეხი, მაგრამ ჰომონიმურად. როგორც ამბობენ, ხელს ან ფეხს უწოდებენ ქვისგან გამოთლილსაც. ადამიანის სიკვდილის შემდეგ ხელი მხოლოდ სიტყვიერად იწოდება ხელად. ყოველი საგანი განსაზღვრულია როგორც მოქმედებით, ისე თავისი უნარით. ამიტომ თუ მას ეს თვისებები აღარ აქვს, მაშინ ის არც არსებულა და თუ არსებობს, მხოლოდ სიტყვიერად.

ამრიგად, ცხადია, რომ სახელმწიფო ბუნებრივად უფრო პირველია, ვიდრე ცალკეული ადამიანი და თუ ადამიანებს სახელმწიფოსაგან დაცილებით არ შეუძლიათ არსებობა დამოუკიდებლად, მაშინ მათ ისეთივე დამოკიდებულება აქვთ სახელმწიფოსთან, როგორც სხვა ნაწილებს მთელთან. მაგრამ ვისაც არ შეუძლია სახელმწიფოში ყოფნა, ან სჭირდება ის დამოუკიდებლობის შენარჩუნების მიზნით, მაშინ ის ან მხეცია, ან ღმერთი.

ბუნებრივად თითოეულ ადამიანს ახასიათებს მისწრაფება სახელმწიფოებრივი ურთიერთობისაკენ. ხოლო ვინც პირველად შემოიღო სახელმწიფოებრივი კავშირი, მან ადამიანებს დიდი სიკეთე მოუტანა. ადამიანი, რომელმაც მიაღწია სრულყოფას, ის ცოცხალ არსებათა შორის საუკეთესოა. ხოლო ადამიანი, მოცილებული კანონსა და სამართალს, ყველაზე მდაბალი არსებაა. რადგან ყველაზე უფრო დიდი საშინელებაა შეიარაღებული უსამართლობა. ბუნებრივად ადამიანის იარაღს წარმოადგენს გონიერება და ზნეობა, რომლის გამოყენება შეიძლება საწინააღმდეგო მიმართულებითაც, ამიტომ უზნეო ადამიანი უსინდისო და მხეცური ბუნებისაა სათნოების გარეშე როგორც სქესობრივ, ისე სხვა მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილების საკითხში. სამართლიანობა კი სახელმწიფოებრივი მოვლენაა, რადგან სამართალი არის სახელმწიფოებრივ ურთიერთობათა მომწესრიგებელი საშუალება და სამართლიანობის საზომი.

წიგნი III

თავი I

ის, ვინც იკვლევს ცალკეული სახელმწიფოების არსსა და თვისებებს, მან პირველ ყოვლისა, უნდა დაადგინოს, თუ რა არის სახელმწიფო. ამჟამად კი წარმოებს დავა იმის გამო, რომ ზოგის აზრით მოქმედება ჩადენილია სახელმწიფოს მიერ, ზოგის აზრით კი, არა სახელმწიფოს, არამედ ოლიგარქის ან ტირანის მიერ. ყოველი პოლიტიკოსის ან კანონმდებლის მოქმედება ჩვენ მიგვაჩნია სახელმწიფოსათვის გამიზნულად. სახელმწიფოს კონსტიტუცია სხვა არა არის რა, თუ არა სახელმწიფოში მცხოვრებ მოქალაქეთათვის შედგენილი წესი.

სახელმწიფო კი, როგორც ყოველივე სხვა, არის მრავალი ნაწილისგან შედგენილი მთელი. რადგან სახელმწიფო შედგება მოქალაქეთა სიმრავლისაგან, ამიტომ პირველ რიგში უნდა ვიკვლიოთ, თუ ვინ არის მოქალაქე და ვის უნდა ვუწოდოთ ეს სახელი.

ამ საკითხზე ხშირად წარმოებს დავა, რადგან მოქალაქე ყველას ერთნაირად არ ესმის. ხშირად ის, ვინც დემოკრატიაში მოქალაქედ ითვლება, ოლიგარქიაში არ ითვლება მოქალაქედ. ჩვენ აქ არ შევხებით საკითხს იმ მოქალაქეთა შესახებ, რომლებმაც მოქალაქის სახელი მიიღეს რაღაც სხვა გზით, მაგალითად, მეტეკები და მონები, რომლებსაც აქვთ მოქალაქეებთან საერთო ადგილსამყოფელი. მოქალაქენი არ არიან არც ისინი, რომლებიც მონაწილეობენ სასამართლოში და იყვნენ ან მოსარჩელენი ან მოპასუხენი. ეს უფლება ეძლევათ უცხოელ მოქალაქეებსაც, თანახმად შეთანხმებისა, თუ ეს შეთანხმებაში იქნება აღნიშნული. მაგრამ მეტეკებს ეს უფლება ბევრგან საბოლოოდ არა აქვთ მინიჭებული. მათთვის აუცილებელია პროსტატის აყვანა. ასე რომ მეტეკების უფლებები სახელმწიფოში შეზღუდულია. ასევე ბავშვები არასრულწლოვანების გამო არ არიან შეტანილი მოქალაქეთა სიაში და მოხუცები, რომლებიც გათავისუფლებულნი არიან მოქალაქის მოვალეობებისგან. შეიძლება ითქვას, რომ ორივენი მოქალაქენი არიან, მაგრამ არა აბსოლუტური მნიშვნელობით, არამედ ერთს ვუმატებთ „არასრულწლოვანი“, მეორეს „მოწიფულობას გადასული“, ანდა რაიმე სხვა ამდაგვარს. ამას დიდი მნიშვნელობა არა აქვს, რადგან ჩვენი აზრი, ისედაც გასაგებია. მაგრამ ჩვენ ვიკვლევთ მოქალაქის ცნებას მისი აბსოლუტური მნიშვნელობით ისე, რომ მას არ დასჭირდეს არავითარი შესწორება. ეს კი საჭიროა, რადგან როგორც პატივყრილ, ისე გაძევებულ მოქალაქეებს უჩნდებათ ხოლმე დაბრკოლებანი, რაც გადაწყვეტას მოითხოვს.

მოქალაქის ცნება იმაზე უკეთ ვერ განისაზღვრება, თუ არა სასამართლოსა და სახელმწიფოს მართვაში მონაწილეობის უფლებით. ზოგი სახელმწიფოს მმართველი არჩეულია დროებით. ასე რომ, ერთსა და იმავე ადამიანს არ შეუძლია ხელმეორედ იმავე თანამდებობაზე დარჩენა, ან შეუძლია გარკვეული ვადის შემდეგ. ზოგი თანამდებობის ვადა კი განუსაზღვრელია. მაგალითად სასამართლოს და სახალხო კრების მონაწილისა, მაგრამ ვინმეს შეიძლება ეთქვას, რომ ისინი არც სახელმწიფოს მმართველნი არიან, და არც სახელმწიფოს განმგებლობაში მონაწილეობენ. განა სასაცილო არ იქნებოდა, რომ ყველაზე ძლიერი ადამიანები მოკლებულნი იყვნენ სახელმწიფოს მართვის უფლებას? მაგრამ ამას მნიშვნელობა არა აქვს, რადგან ლაპარაკია მხოლოდ სახელწოდებაზე. არ არსებობს სასამართლოსა და სახალხო კრების მონაწილისათვის საერთო სახელი და ცნების განუსაზღვრელობის გამო განუსაზღვრელი რჩება მათი უფლებებიც. ამრიგად, ჩვენ მოქალაქეებად ვთვლით იმათ, ვინც ამ გზით მონაწილეობენ სახელმწიფო მმართველობაში.

იმათვის, ვისაც კი მოქალაქე ეწოდება, ყველაზე უფრო შესაფერისი იქნება ეს განსაზღვრება. არ უნდა გამოგვრჩეს მხედველობიდან ის, რომ სადაც სუბსტანციას აქვს სახეობრივი განსხვავებები ამ განსხვავებებში ერთი იქნება პირველი, მეორე იქნება შემდეგი და სხვ. ამათ ან საერთოდ არა აქვთ ზოგადი ბუნება, ან სუსტად აქვთ განვითარებული. ჩვენ ვხედავთ რომ პოლიტიკური სისტემები ერთმანეთისგან განსხვავდებიან, ზოგი მათგანი პირველია, ზოგი მომდევნო. მცდარი პოლიტიკური სისტემები, რომლებიც სწორი პოლიტიკური სისტემებიდან არიან გადახრილები, აუცილებლად დაბლა დგანან სწორ პოლიტიკურ სისტემებზე. თუ რას ვგულისხმობ სწორიდან გადახრაში, ამის შესახებ ქვემოთ ვიტყვი.

ცხადია, რომ მოქალაქეები ერთმანეთისგან განსხვავდებიან სახელმწიფოებრივი სისტემების განსხვავების შესაბამისად. მაშასადამე მოქალაქის ცნება ყველაზე მეტად უდგება დემოკრატიულ

სახელმწიფოში მცხოვრებთ. ის შეიძლება მიუდგეს სხვა სახელმწიფოში მცხოვრებთაც, მაგრამ ეს აუცილებელი არაა. ზოგ სახელმწიფოში ხალხს არა აქვს უფლებები, არც სახალხო კრებას იწვევენ, არამედ იწვევენ სენატს და სასამართლო საქმეების წარმოებაც დანაწილებული აქვთ. მაგალითად ლაკედემონში საქმეებს ხელშეკრულებების შესახებ არჩევენ სხვადასხვა ეფორები, მკვლევლებს გერონტები, ასევე სხვა საქმეებს სხვა თანამდებობის პირები. მაგრამ ასე არაა კართაგენში, იქ სასამართლო საქმეებს გარკვეული პირები აწარმოებენ.

მამასადამე ჩვენი განსაზღვრება მოქალაქის შესახებ უნდა შესწორებულ იქნას. სხვა სახელმწიფოებში არაა გარკვეული სახალხო კრებისა და სასამართლოების ხელმძღვანელობა, არამედ ის დადგენილია ხელისუფლების მიერ. ამათგან ან ყველას, ან ზოგიერთს ეძლევა უფლება ყველა ან ზოგიერთი საქმის გარჩევისა და გადაწყვეტილების გამოტანისა. მოქალაქეს ვუწოდებთ იმას, ვისაც აქვს უფლება მიიღოს მონაწილეობა ამ სახელმწიფოს სათათბირო და სამოსამართლო ორგანოებში და მარტივად რომ ვთქვათ, სახელმწიფო არის ადამიანების ისეთი კავშირი, რაც საკმარისია დამოუკიდებელი ცხოვრებისათვის. პრაქტიკულად კი მოქალაქედ ითვლება ის, ვინც ორმხრივ, როგორც მამის, ისე დედის მხრივ არის მოქალაქე და არა მხოლოდ ერთის მხრივ. ზოგნი კი უფრო შორს მიდიან და მეორე ან მესამე თაობის წინაპრებში ეძებენ მოქალაქეობას. სახელმწიფოებრივი საკითხის ასეთი გადაწყვეტა იწვევს კითხვას, თუ როგორ უნდა დადგინდეს მესამე ან მეოთხე წინამორბედი თაობის მოქალაქეობა? საქმე კი სულ მარტივადაა. თუ კაცი მონაწილეობს სახელმწიფოს მართვაში, ზემოთმოტანილი განსაზღვრების თანახმად ის ამ სახელმწიფოს მოქალაქეა. მაგრამ შეუძლებელია ეს განსაზღვრება გავრცელდეს იმ მოქალაქე ქალზე ან კაცზე, რომელნიც იყვნენ პირველი დამაარსებელნი და მოსახლენი ამ ქალაქისა.

უფრო მეტი დაბრკოლება წარმოიქმნება იმათ მიმართ, ვინც მოქალაქეობა მიიღო გადატრიალებების შემდეგ, როგორც მოიქცა ტირანების გაძევების შემდეგ კლისთენე. მან ბევრი უცხოელი და მონა მეტეკი გაიყვანა ფილებში. აქ კამათი ეხება არა იმას, თუ ვინ არის მოქალაქე და ვინ არა, არამედ იმას, სამართლიანად თუ უსამართლოდ აქვს მას მიღებული მოქალაქეობა. მაგრამ თუ ვინმე დაამტკიცებს, რომ ვიღაც არაა სამართლიანად მოქალაქე, მაშინ ეს არის უსამართლობა და სიყალბე.

მაგრამ ჩვენ ვხედავთ, რომ ზოგიერთ სახელმწიფო მოხელეს თანამდებობა უსამართლო გზით აქვს მოპოვებული და ჩვენ კი მას მმართველს ვუწოდებთ, რაც არაა სწორი. მოქალაქე კი დამოკიდებულია სახელმწიფო მმართველობისგან, რადგან მოქალაქედ ითვლება სახელმწიფო მმართველობაში მონაწილე, როგორც უკვე ვთქვით. მაშ მოქალაქენი ესენი არიან. მაგრამ რაც შეეხება თანამდებობას, სამართლიანად თუ უსამართლოდ აქვს კაცს მოპოვებული, ეს დაკავშირებულია ზემოთთქმულ სადაო საკითხებთან.

დაბრკოლებას იწვევს აგრეთვე საკითხი იმის შესახებ, რომ ესა თუ ის ქმედება ჩადენილია სახელმწიფოს მიერ თუ არა, როდესაც ოლიგარქიიდან ან ტირანიიდან ხდება გადასვლა დემოკრატიაში? ამ დროს ზოგი უარს ამბობს ხელშეკრულების შესრულებაზე, რადგან ფიქრობს, რომ ეს ვალდებულება იკისრა არა სახელმწიფომ, არამედ ტირანმა და მრავალი სხვა ამგვარი. მაგალითად, მიუთითებენ იმაზეც, რომ ზოგი სახელმწიფო არსებობს ძალმომრეობისათვის და არა ხალხის კეთილდღეობისათვის. მართალია ზოგიერთი დემოკრატიული სახელმწიფო ასე ჩამოყალიბდა, მაგრამ ამ სახელმწიფოს მოქმედებები მაინც ითვლება სახელმწიფოებრივ მოქმედებებად ისევე, როგორც ოლიგარქიული ან ტირანული სახელმწიფოსი.

ამ სიძნელეებთან არის დაკავშირებული აგრეთვე კითხვა იმის შესახებ, რომ სახელმწიფო იგივე დარჩა თუ არა, როცა მან სახე იცვალა? ამ საკითხის ყველაზე მარტივი გადაწყვეტა იქნება მოსახლეობისა და ტერიტორიის კვლევა. შეიძლება მოხდეს ის, რომ ტერიტორია და ადამიანები ერთმანეთს დაშორდნენ, ერთნი გადასახლდნენ ერთ ადგილას, მეორენი მეორეგან. მაგრამ ეს დაბრკოლება ადვილი გადასაწყვეტია, რადგან სიტყვა „სახელმწიფო“ მრავალი მნიშვნელობით იხმარება.

ეს გარემოებები აიოლებს საკითხის კვლევას. ასევე, თუ ადამიანები ერთსა და იმავე ადგილზე ცხოვრობენ, რა შემთხვევაში შეიძლება ითქვას, რომ ეს იგივე სახელმწიფოა? აქ საქმე კედლებზე არაა დამოკიდებული. რადგან შეიძლებოდა პელოპონესის შემოღობვაც ერთი კედლით. იგივე ითქმის ბაბილონზე და სხვა ქალაქებზეც, რომლებსაც აქვთ უფრო მეტად მოსახლეობის და არა ტერიტორიის აღწერა. როგორც ამბობენ, ბაბილონის ალების მესამე დღესაც კი ქალაქის ერთმა ნაწილმა არაფერი იცოდა ამის შესახებ. მაგრამ უკეთესი იყო ამ საკითხის კვლევა გადაგვედო სხვა დროისთვის. პოლიტიკურ მოიღვაწეს არ უნდა გამორჩეს მხედველობიდან საკითხი ქალაქის სიდიდის შესახებ, აგრეთვე რა უფრო სასარგებლოა, ერთი თუ მრავალი ტომის მოსახლეობა და რომელი ტომებისა? თუ ერთსა და იმავე ტერიტორიაზე ცხოვრობს ერთი და იმავე ტომის ხალხი, მაშინ რა უნდა ითქვას, რომ სანამ ეს ტომი სახლობს ამ ტერიტორიაზე, სახელმწიფო იგივეა თუ არა? თუმცა მასში განუწყვეტლივ ზოგი იბადება ზოგი კი კვდება. როგორც მდინარეზე ვამბობთ რომ იგივეა, თუმცა მასში წყლის ნაწილი ჩაედინება, ნაწილი კი გამოედინება. იქნებ უნდა ითქვას, რომ ადამიანები იგივე დარჩნენ, იმავე მიზეზით, სახელმწიფო კი შეიცვალა? თუ სახელმწიფო არის ერთგვარი კავშირი, ხოლო მოქალაქეთა კავშირი ქმნის სახელმწიფოს, მაშინ თუ სახელმწიფომ იცვალა სახე, ქალაქიც აუცილებლად სხვა იქნება და არა იგივე. როგორც გუნდი ხან კომიკურია, ხან ტრაგიკული, რის გამოც ჩვენ ვამბობთ რომ ის სხვაა, თუმცა ადამიანები იგივე დარჩნენ. ასევე კავშირებმა და გაერთიანებებმა თუ სახე იცვალეს, ისინი სხვა კავშირები და სხვა გაერთიანებები იქნებიან. ჰარმონიაზეც ვამბობთ, რომ ის ხან დროულია, ხან ფრიგიული, თუმცა ის ერთი და იგივე ბგერებისგან შესდგება. თუ ეს ასეა, მაშინ ქალაქზეც უნდა ვიმსჯელოთ მისი კონსტიტუციის მიხედვით, ასევე სახელმწიფოზეც, სახელწოდებაც შეიძლება ვიხმაროთ იმის დამოუკიდებლად, ცხოვრობენ მასში იგივე ადამიანები თუ სრულიად სხვა ადამიანები.

მაგრამ საკითხი იმის შესახებ სამართლიანია თუ არა მოვალეობის შესრულება ან არ შესრულება, როცა სახელმწიფო შეიცვალა ან შეიცვალა მისი კონსტიტუცია, ეს სულ სხვა საკითხია.

თავი II

იმის შემდეგ, რაც ვთქვით, უნდა ვიკვლიოთ საკითხი იმის შესახებ, რომ ზნეობრივი ერთნაირად უნდა ეწოდოს როგორც კარგ ადამიანს, ასევე კარგ მოქალაქეს თუ არა? თუ გვინდა რომ ეს გავარკვიოთ, მაშინ პირველ ყოვლისა, უნდა დავადგინოთ ზოგადად, თუ ვინ არის კარგი მოქალაქე. რა დამოკიდებულებაშიც არის მეზღვაური მთელ ეკიპაჟთან, ასეთსავე დამოკიდებულებაშია მოქალაქე მთელ საზოგადოებასთან. მეზღვაურებს კი გემზე ერთნაირი უფლებები არა აქვთ. ერთი ნიჩბოსანია, მეორე მესაჭე, მესამე მესაჭის დამხმარე, სხვებს კი სხვა სახელწოდებები აქვთ. ამიტომ ცხადია, რომ თითოეულ მათგანს თავისი ზნეობა ექნებათ. ზოგი განსაზღვრება კი ყველას ერთნაირად მიუდგებათ. ყოველი მეზღვაურის მიზანს შეადგენს ბედნიერი მგზავრობა, ამიტომ თითოეული მათგანი ამ მიზნისკენ მისწრაფვის. იგივე ითქმის მოქალაქეებზეც, თუმცა ისინი განსხვავებულნი არიან, მათი კავშირის მიზანია კეთილდღეობა.

მათი კავშირი კი სახელმწიფოს წარმოადგენს. ამიტომ მოქალაქის ზნეობა სახელმწიფოზე არის დამოკიდებული.

რადგან სახელმწიფო წეს-წყობილება მრავალგვარია, ამიტომ ცხადია, რომ კარგი მოქალაქის ზნეობა ერთგვაროვანი არ იქნება. ჩვენ კი კარგ კაცს ვუწოდებთ იმ ადამიანს, თუ მას აქვს რომელიმე ერთი სრულყოფილი სათნოება. ცხადია, რომ შესაძლებელია ადამიანი იყოს კარგი მოქალაქე იმ სათნოების გარეშე, რომლის გამოც ის კარგ კაცად ითვლება. მაგრამ მოქალაქის სათნოების შესახებ მოკამათენი მივიდნენ ამავე დასკვნამდე სხვა გზითაც. თუ შეუძლებელია, რომ სახელმწიფო მთლიანად კარგი მოქალაქეებისგან შედგებოდეს, მაშინ საჭიროა, რომ თითოეული მოქალაქე კარგად ასრულებდეს თავის საქმეს. ეს კი დამოკიდებულია მის ზნეობაზე. მაგრამ რადგან ყველა მოქალაქე არ შეიძლება ერთნაირი იყოს, ამიტომ ერთი და იგივე არ იქნება მოქალაქის და ადამიანის ზნეობა. თუ სახელმწიფოში ყველა კარგი მოქალაქე იქნება, მაშინ სახელმწიფოც საუკეთესო იქნება. მაგრამ შეუძლებელია, რომ სახელმწიფოში ყველა ადამიანი კარგი იყოს, თუ არაა აუცილებელი რომ კარგი სახელმწიფოს ყველა მოქალაქე კარგი ადამიანი იყოს.

სახელმწიფო შედგება განსხვავებული ნაწილებისგან, როგორც ყოველი ცოცხალი არსება შედგება სულისა და სხეულისაგან. სული შედგება აზროვნებისა და ნებისყოფისაგან, ოჯახი შედგება მამაკაცისა და ქალისაგან. ქონება ბატონისა და მონისაგან. სახელმწიფო კი მოიცავს ყოველივე ამას და კიდევ სხვა მოვლენებს. ამიტომ არ არის აუცილებელი რომ ყველა მოქალაქის სათნოება ერთნაირი იყოს, როგორც ქოროში ქოროს ხელმძღვანელისა და მონაწილისა. აქედან ცხადია, რომ კარგი ადამიანისა და კარგი მოქალაქის სათნოება ერთი და იგივე არ არის. მაგრამ იქნებ იყოს ისეთი ადამიანი, რომელსაც ექნება როგორც კარგი კაცის, ასევე კარგი სახელმწიფო მოღვაწის სათნოება? ჩვენ ვამბობთ, რომ სახელმწიფოს კარგი ხელმძღვანელი უნდა იყოს სათნო და გონიერი. პოლიტიკოსი კი გონიერი უნდა იყოს. იმასაც ამბობენ, რომ სახელმწიფოს ხელმძღვანელის აღზრდა თავიდანვე განსხვავებული უნდა იყოს. მაგალითად, მეფის ვაჟებს ასწავლიან ცხენოსნობას და საომარ ხელოვნებას. აკი ევრიპიდეც ამბობს: „მე არ მინდა მახვილგონიერება, არამედ ის, რაც სახელმწიფოს სჭირდება“. იგულისხმება ის, რომ მეფეთათვის არსებობს სპეციფიური სათნოება. კარგი მმართველისა და კარგი მოქალაქის სათნოება ერთი და იგივეა. მაგრამ რადგან მოქალაქე ქვეშევრდომია, ამიტომ მოქალაქისა და ადამიანის სათნოება ერთი და იგივე არ იქნება. ეს შეიძლება ითქვას მხოლოდ ერთ რომელიმე ადამიანზე. ხელმძღვანელი და მოქალაქე ერთი და იგივე არაა, ალბათ ამიტომ თქვა იაზონმა, რომ შიშშილობს, როცა ტირანი არაა. რაც იმას ნიშნავს, რომ მან არ იცის, თუ როგორი უნდა იყოს ჩვეულებრივი მოქალაქე. საქებია ის ადამიანი, რომელსაც შეუძლია როგორც ხელმძღვანელობა, ასევე მორჩილება და ვფიქრობთ, რომ მოქალაქის სათნოება უნდა იყოს როგორც კარგად ხელმძღვანელობა, ისე მორჩილების თვისება. თუ კარგ ადამიანს უნდა შეეძლოს ხელმძღვანელობა, ხოლო მოქალაქეს უნდა ჰქონდეს ორივე ეს თვისება, მაშინ ორივე ერთნაირად საქები ვერ იქნება. თუ მათი სათნოებები არაა ერთი და იგივე, მაშინ ქვეშევრდომმა და ხელმძღვანელმა ერთნაირი განათლება არ უნდა მიიღონ, ხოლო მოქალაქემ უნდა იცოდეს ორივე ეს საქმიანობა და მონაწილეობდეს ორივეში. ყოველივე ეს უფრო ნათელი გახდება მომდევნო მსჯელობიდან.

არსებობს ბატონის უფლება, რაც ეხება აუცილებელ სამუშაოებს და რომელთა შესრულება ბატონისათვის არაა სავალდებულო, მაგრამ ამ სამუშაოთა გამოყენება კი მას შეუძლია. წინააღმდეგ შემთხვევაში ის მონის მდგომარეობაში აღმოჩნდებოდა. მე ვგულისხმობ ისეთ სამუშაოებს, რაც მსახურს შეეფერება. არსებობს მონის მრავალი სახეობა, რადგან სამუშაოების

მრავალი სახეობა არსებობს. ამათგან ნაწილი ხელოსნებია. ესენი, როგორც მათი სახელწოდება მიგვანიშნებს, საკუთარი ხელით ირჩევენ თავს. მათ რიცხვს მიეკუთვნება აგრეთვე ხელოსან-ოსტატებიც. ამიტომ ზოგიერთ სახელმწიფოში ძველად ხელოსნებს არ ჰქოდათ უფლება მიეღოთ მონაწილეობა მმართველობაში მანამ, სანამ არ შეიქმნა უკიდურესი დემოკრატია. ამიტომ დაქვემდებარებული ადამიანის საქმიანობას არ უნდა მისდევდეს არც კარგი პოლიტიკოსი, არც კარგი მოქალაქე, არც კარგი ადამიანი, თუ არა საკუთარი აუცილებელი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად. წინააღმდეგ შემთხვევაში არ იქნება განსხვავება ბატონსა და მონას შორის. მაგრამ არსებობს ხელმძღვანელობა მსგავსი გვარისა და თანაც თავისუფალი ადამიანებისა. ჩვენ ამას ვუწოდებთ პოლიტიკურ ხელმძღვანელობას. ეს ხელმძღვანელობა კაცმა ისე უნდა შეისწავლოს, რომ გაიაროს ქვეშევრდომის მდგომარეობა. მაგალითად ცხენოსნების ხელმძღვანელმა უნდა იმუშაოს ცხენოსნად, სარდალმა რიგით ჯარისკაცად და შეისწავლოს ჯარის დიდი და პატარა რაზმის ხელმძღვანელობა. ამიტომ სწორადაა ნათქვამი, რომ ვერ იქნები კარგი ხელმძღვანელი, თუ არ გასწავლია ქვეშევრდომობა.

თვითთული მათგანის ზნეობა განსხვავებულია, მაგრამ კარგ მოქალაქეს უნდა შეეძლოს როგორც მორჩილება, ისე ხელმძღვანელობა. მოქალაქის სათნოება სწორედ ესაა, რომ შეეძლოს თავისუფალი ადამიანების ხელმძღვანელობა და ქვეშევრდომობაც. ასეთივეა კარგი ადამიანის სათნოებაც. თუმცა ხელმძღვანელის და ქვეშევრდომის გონიერება და სამართლიანობა განსხვავებულია. თუ თავისუფალი ადამიანი ქვეშევრდომია, მას ერთი სახის სათნოება ექნება, კერძოდ სამართლიანობა. მაგრამ მას ექნება სათნოების სხვადასხვა სახე, იმის მიხედვით, არის ის ხელმძღვანელი თუ ქვეშევრდომი. მაგალითად, განსხვავდება ქალისა და მამაკაცის გონიერება და სიმამაცე. ვფიქრობთ, რომ თუ მამაკაცი იქნებოდა ისეთივე მამაცი, როგორც მამაცი ქალი, ის მხდალი იქნებოდა, ხოლო ქალი გამოჩნდებოდა ყბედად, თუ ის იქნებოდა ისეთი მორიდებული, როგორც მამაკაცი. სახლის მეურნეობაშიც მათ განსხვავებული ვალდებულებები აქვთ. მამაკაცის საქმეა ქონების მოპოვება, ქალისა – მისი დაცვა და შენახვა. გონიერება არის მხოლოდ ხელმძღვანელისთვის დამახასიათებელი სპეციფიკური თვისება. სხვა სათნოებები კი საერთო აქვთ ხელმძღვანელსა და ქვეშევრდომს. ქვეშევრდომს მოეთხოვება არა გონიერება, არამედ ჭკმშიარტი თვალსაზრისი. ქვეშევრდომი შეიძლება შევადაროთ სალამურის შემქმნელს. ხელმძღვანელი კი მასზე დამკვრელსა და მის გამომყენებელს.

აქედან ცხადი გახდა, ერთი და იგივეა თუ განსხვავებული კარგი ადამიანისა და კარგი მოქალაქის ზნეობა და როგორ არიან ისინი იგივეობრივი ან განსხვავებული.

წიგნი IV თავი IX

როგორია ყველაზე უკეთესი სახელმწიფო და ცხოვრების საუკეთესო სახე სახელმწიფოთა და ადამიანთა უმრავლესობისათვის? ეს არაა ცხოვრება ისეთი სათნოებით, რომელიც ჭარბობს ჩვეულებრივი ადამიანის სათნოებას, არც ცხოვრება განათლებით, რაც მოითხოვს ბუნებრივ მონაცემებსა და საშუალებებს რასაც იძლევა ბედნიერი შემთხვევა. ის არც სახელმწიფოა, რომელსაც მოქალაქეთა სურვილით ირჩევენ, არამედ ესაა ისეთი ცხოვრება, რომელიც ხელმისაწვდომია მოსახლეობის უმრავლესობისათვის და ისეთი სახელმწიფო, რომელიც მისაღებია სახელმწიფოთა უმრავლესობისათვის.

ე.წ. არისტოკრატიული მიუღებელია სახელმწიფოების უმრავლესობისათვის. იგი უახლოვდება ე.წ. პოლიტეას, ამიტომ მასზე, როგორც ერთ სახელმწიფოზე, ახლა ვილაპარაკებთ. მსჯელობა

ყველა ამ საკითხის შესახებ იქნება დამყარებული იმავე პრინციპებზე. თუ „ეთიკებში“ სწორადაა ნათქვამი, რომ ბედნიერი ცხოვრება არის ზნეობაზე დამყარებული დაბრკოლებების გარეშე, ხოლო ზნეობა კი არის შუალედი, მაშინ საუკეთესო ცხოვრება იქნება შუალედური ცხოვრება, რომლის მიღწევა შეუძლია ყველა ადამიანს. იგივე განსაზღვრება ექნება აუცილებლად სახელმწიფოებრივ სათნოებასაც და მანკიერებასაც, რადგან პოლიტეა არის იგივე სახელმწიფო ცხოვრება.

ყოველ სახელმწიფოს აქვს სამი ნაწილი: ძალიან მდიდრები, ძალიან ღარიბები და მესამე - მათ შუა მყოფი. რადგან ყველა აღიარებს რომ ზომიერება და შუალედი არის საუკეთესო მდგომარეობა, ცხადია, რომ ქონებაშიც საუკეთესოა საშუალო ქონება. გონივრულია დაეთანხმო ასეთ თვალსაზრისს, მაგრამ ძნელია დაეთანხმო ძალიან კარგს, ძალიან ძლიერს, ძალიან კეთილშობილს, და ამათ მოპირდაპირეს ძალიან ღარიბს, ძალიან სუსტს, ძალიან დამცირებულს. პირველნი ხდებიან უფრო მეტად თავხედები და უზნეონი, მეორენი კი ბოროტმოქმედნი და წვრილმანი უზნეონი. ერთნი სჩადიან უსამართლობას თავხედობის გამო, მეორენი კი ბოროტი თვისებების გამო. გარდა ამისა, ისინი არ გაურბიან სახელმწიფო საქმიანობას, პირიქით, ეტანებიან მას, მაგრამ ორივე ეს ნიშან-თვისება საზიანოა სახელმწიფოსათვის. ამას გარდა, ისინი რომლებიც ზედმეტად კეთილდღეობაში იმყოფებიან და ძალაუფლებაც აქვთ, მათ არ სურთ დაემორჩილონ ხელმძღვანელობას და არც წარმოდგენა აქვთ ამაზე. ეს მათ მოსდგამთ ოჯახიდან და ბავშვობიდან. ისინი, იმყოფებოდნენ რა ფუფუნებაში, არ არიან მიჩვეულნი მორჩილებას სასწავლებლებშიც კი. ხოლო მეორენი დიდი გაჭირვების გამო ძალიან დამცირებულნი არიან, ამიტომ არ იციან არც ხელმძღვანელობა და არც ქვეშევრდომობა, არამედ მხოლოდ მონური მორჩილება. პირველნი არ ემორჩილებიან არავითარ ხელმძღვანელობას და თვითონ, როგორც დესპოტები, ისე ხელმძღვანელობენ. ასე წარმოიქმნა მონებისა და ბატონების სახელ-მწიფო, სადაც ერთნი შურით არიან აღვსილნი, მეორენი კი ზიზღით. ეს კი ეწინააღმდეგება მეგობრობას და სახელმწიფოებრივ ურთიერთობებს. ხოლო მტრებს ერთ გზაზე გავლაც კი არ სურთ.

სახელმწიფოს სურს, რომ შედგებოდეს უმეტესად მსგავსი და თანასწორი მოქალაქეებისაგან. ეს კი ახასიათებს საუკეთესო პოლიტიკურ წეს-წყობილებას, იმ სახელმწიფოს სიმყარეს, რომლის შესახებ ვამბობთ, რომ არის ბუნებრივი შემადგენლობისა, ყველაზე მეტად საშუალო კლასი იცავს. საშუალო კლასს არც სხვების ავლა-დიდება სურს, როგორც ღარიბებს, არც სხვებს სურთ მათგან რაიმე, როგორც მდიდრებისგან ღარიბებს და რადგან არც მათ სურთ სხვებისა და არც სხვებს სურთ მათი, ამიტომ მშვიდად ცხოვრობენ. ამასთან დაკავშირებით, კარგად აქვს ნათქვამი ფუკუიდიდეს: „საშუალო ფენას მრავალი უპირატესობა აქვს. მე მინდა რომ სახელმწიფოში საშუალო ფენას ვეკუთვნოდე“. ცხადია რომ საუკეთესო სახელმწიფოებრივი ურთიერთობა შეიქმნება საშუალო კლასის დახმარებით და კარგია იმ სახელმწიფოს მმართველობა, სადაც საშუალო ფენა სჭარბობს თუ ორივე მოპირდაპირე მხარეს არა, ერთ-ერთს მაინც, თუ ისინი დაუკავშირდებიან რომელიმე მხარეს, წარმოშობენ წონასწორობას და ხელს უშლიან მოწინააღმდეგე მხარეების გაძლიერებას. უდიდესი ბედნიერებაა, როდესაც მოქალაქეებს აქვთ საშუალო, მაგრამ საკმარისი ქონება. იქ კი, სადაც ერთ მხარეს აქვს ძალიან ბევრი, მეორეს კი არაფერი, წარმოიშობა ან უკიდურესი დემოკრატია, ან სუფთა სახის ოლიგარქია, ანდა ტირანია, სადაც ორივე მხარე ჭარბად არის მოცემული. ტირანია წარმოიშობა უკიდურესი დემოკრატისა და ოლიგარქიისაგან. გაცილებით ნაკლებ ჩნდება ის საშუალო ფენებზე დამყარებული და მონათესავე სახელმწიფოებიდან. ამის მიზეზების შესახებ ჩვენ ვილაპარაკებთ მოგვიანებით, როცა შევეხებით სახელმწიფო გადატრიალების საკითხს.

ამრიგად ცხადია, რომ სახელმწიფოს საშუალო ფორმა არის საუკეთესო, რადგან მხოლოდ მასში არა აქვს ადგილი აჯანყებებს იმის გამო, რომ ჭარბობს საშუალო კლასი და სადაც ჭარბობს საშუალო კლასი, იქ ნაკლებ აქვს ადგილი აჯანყებებსა და არეულობებს. დიდი სახელმწიფოებიც ამავე მიზეზით, ე.ი. საშუალო კლასის სიჭარბის გამო, არიან თავისუფალნი აჯანყებებისგან. პატარა სახელმწიფოებში კი ადვილია ორი მოწინააღმდეგე კლასის გაძლიერება ისე, რომ საშუალო კლასისათვის ადგილი აღარ დარჩეს და ყველანი ხდებიან ან ძალიან მდიდრები, ან ძალიან ღარიბები. დემოკრატიული სახელმწიფოები უფრო მყარნი არიან, ვიდრე ოლიგარქიები და უფრო დღეგრძელნიც მათში საშუალო კლასის არსებობის გამო. ისინი დემოკრატიაში შეადგენენ უმრავლესობას და უფრო მეტად იკავებენ დიდ თანამდებობებს, ვიდრე ოლიგარქიაში. თუ არ არსებობს საშუალო კლასი, ღარიბები იმარჯვებენ თავიანთი სიმრავლით და მაშინ ადგილი აქვს ბოროტმოქმედებათა გაძლიერებას და სახელმწიფოც სწრაფად ილუპება. მაგალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ საუკეთესო პოლიტიკოსები, რომლებიც გამოვიდნენ საშუალო ფენებიდან, მაგალითად, სოლონი ამ კლასიდან იყო, რასაც მისი ლექსიც ადასტურებს, აგრეთვე ლიკურგე, რომელიც არ იყო მეფე, აგრეთვე ქარონდე და სხვანი მრავალნი.

აქედან ცხადია, თუ რატომ არის სახელმწიფოთა უმრავლესობა ან დემოკრატიული, ან ოლიგარქიული. უმეტეს შემთხვევაში ამ სახელმწიფოებში საშუალო კლასი წარმოადგენს უმცირესობას, რის გამოც იმარჯვებს რომელიმე უკიდურესი მხარე, ხან მდიდრები, ხან ღარიბები. ისინი, სცილდებიან რა საშუალო ფენებს, სახელმწიფოს განაგებენ საკუთარი ნება სურვილით და ასე წარმოიქმნება ან დემოკრატია, ან ოლიგარქია, ამას გარდა ღარიბ ხალხსა და მდიდრებს შორის წარმოიშობა ომი და აჯანყებები და რომელმა მხარემაც არ უნდა გაიმარჯვოს, ვერ ქმნის ერთ მთლიან თანასწორუფლებიან მოქალაქეთაგან შემდგარ სახელმწიფოს. გამარჯვებული მხარე იღებს სახელმწიფოს, როგორც საჩუქარს და ქმნის ხან დემოკრატias, ხან ოლიგარქias. ამ ორი სახელმწიფოდან, რომელთაც ეკუთვნოდათ ჰეგემონია საბერძნეთში, თითოეულს ჰქონდა საკუთარი წეს-წყობილება, ხან დემოკრატიული, ხან ოლიგარქიული და ზრუნავდნენ არა ამ სახელმწიფოების, არამედ პირად კეთილდღეობაზე, ამის გამო ან სულ არ შეიქმნა საშუალო წყობის სახელმწიფო, ან იშვიათად და მცირერიცხოვან სახელმწიფოებში. წინამორბედთაგან მხოლოდ ერთმა ადამიანმა დაარწმუნა ხალხი შეექმნათ ასეთი წეს-წყობილება, მაგრამ თვით სახელმწიფოში უკვე არსებობდა ასეთი ჩვევა, რომ არ სურდათ თანასწორობა, არამედ ცდილობდნენ ან სათავეში მოხვედრას, არ მოთმინებით იტანდნენ ქვეშევრდომობას.

აქედან ცხადია, თუ რომელია საუკეთესო სახელმწიფო და სხვა სახელმწიფოებიდან ზოგი რატომ არ მოვითავსეთ პირველ ადგილზე, ზოგი მეორეზე, რადგან ჩვენ ვთქვით, რომ ბევრია როგორც დემოკრატიული, ისე ოლიგარქიული სახელმწიფო. ამრიგად, წინ მოთავსებულნი უკეთესნი იქნებიან, ვიდრე მომდევნონი და აღარ იქნება ძნელი იმის შემჩნევა, თუ რომელია მათ შორის საუკეთესო სახელმწიფო. ყოველთვის უარესი იქნება ის სახელმწიფო, რომელიც დიდად არის დამორებული საუკეთესო სახელმწიფოსაგან. უნდა გამოვრიცხოთ ისეთი შემთხვევები, როდესაც ვინმე მსჯელობს წინასწარ შემუშავებული თვალსაზრისით. „წინასწარ შემუშავებულ თვალსაზრისში“ მე ვგულისხმობ ისეთ შემთხვევებს, როცა არსებობს სახელმწიფოსათვის მმართველობის სასარგებლო ფორმა, მაგრამ უპირატესობას აძლევენ იმას, რაც პირადად მათთვის არის სასარგებლო.